

‘Loonwet en christenrecht’

Confessionele politiek, de sociale kwestie en de strijd tegen het ongeloof
in het laatste kwart van de negentiende eeuw

Noor van der Veen – 3865819
Docent – Dr. J. P. M. Koch
Juni 2014

Bachelor-eindscriptie
Universiteit Utrecht
BA Geschiedenis

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 – De sociale kwestie	6
Hoofdstuk 2 – Katholieken	9
Hoofdstuk 3 – Antirevolutionairen	18
Hoofdstuk 4 – Oprechtheid, de strijd tegen het socialisme, en secularisatie	25
Conclusie	31
Bronnen en literatuur	33

“Eigendom en zedelijkheid, loonwet en christenrecht, arbeidsduur en menschenwaarde, dat alles hangt onverbrekkelijk te samen en dat alles vindt zijn begin en zijn einde, zijn oorsprong en zijn doel in den menschgeworden Zoon.”¹

Na de industriële revolutie waren de leefomstandigheden voor arbeiders in fabriekssteden en op het platteland erbarmelijk. Het aantal mensen dat afhankelijk was van uitkeringen en bedelingen groeide in de eerste helft van de negentiende eeuw gestaag.² De liberalen, die vanaf 1848 regeerden, hadden geen plan van aanpak. Sterker nog: het ontbreken van een sociaal plan was één van hun uitgangspunten. Onder het motto ‘men is verantwoordelijk voor zijn eigen geluk’ propageerden zij de productieve deugd en *self help* voor de arbeider. Het *laisser faire*-beleid dat zij voorstonden, bleek na verscheidene jaren echter weinig vruchtbaar. Wegens onvrede over dit gegeven betraden in de tweede helft van de negentiende eeuw een aantal mannen met andere opvattingen het politieke strijdveld, waardoor een debat rond de aanpak van verschillende sociale vraagstukken ontstond. De geboorte van de sociale kwestie; een debat dat nog vele decennia zou voortduren.

Aanvankelijk vonden de debatten slechts plaats tussen liberalen en conservatieven, maar op den duur traden ook confessionelen tot de discussie toe. Omdat een partijensysteem in deze tijd nog ontbrak, moeten we de term ‘confessionelen’ hier verduidelijken. Met confessionelen worden politici bedoeld die in hun politieke standpunten het geloof, de kerk en God centraal stellen. Zonder dat er partijen bestonden, vielen staatslieden grofweg in verschillende groepen, verdeeld naar ideologie of geloofsovertuiging. Onder de confessionelen vallen in de tweede helft van de negentiende eeuw katholieken en antirevolutionairen te onderscheiden.

Voor het eerst bij de doorvoering van de Armenwet in 1854, voelden confessionelen de aandrang zich uit te spreken. Sociale politiek stond bij de katholieken en antirevolutionairen dus al vroeg op de agenda. In deze vroege jaren bemoeiden zij zich echter zeer beperkt met het volledige sociale debat en mengden zij zich slechts in de discussie als het de privileges van hun eigen kerkelijke instanties betrof. Zo ook in het debat rond de Armenwet: Thorbecke wilde van de armenbedeling een staatsaangelegenheid maken, terwijl vanouds kerkelijke instellingen hierin de

¹ H. J. A. M. Schaepman, ‘*Rerum Novarum*’. *Rede Over de Jongste Encycliek van Z. H. Paus Leo XIII*, zoals gepubliceerd in: C. A. Smal en E. G. A. M. van Beers (ed.), *De Sociale Kwestie: Rerum Novarum. Een Verkenning in Verleden en Toekomst* (Kampen 1991) 60.

² J. M. Roebroek en M. Hertogh, ‘*De Beschavende Invloed Des Tijds*’: *Twee Eeuwen Sociale Politiek, Verzorgingsstaat en Sociale Zekerheid in Nederland* (Den Haag 1998) 56.

scepter zwaaiden. Zij zagen in het uitvoeren van de armenzorg een christelijke deugd en konden via de bedeling armen aan hun kerk binden. Daarom zagen ze er niets in deze taak over te dragen aan de staat. De antirevolutionair Æneas Mackay verklaarde in 1850: ‘De arme behoort tot zijne kerk [...] de armoede is een gevolg der zonde [...] die bron moet opgespoord en gereinigd, en dit doet geene wet, maar de Heer!’³

In het laatste kwart van de negentiende eeuw veranderde deze houding: rond 1890 profileerden beide confessionele partijen zich plotseling in de sociale kwestie. Wat dreef hen hiertoe? In deze scriptie zal onderzoek gedaan worden naar de sociale standpunten van de antirevolutionairen en de katholieken, naar de verschillen en overeenkomsten tussen beide partijen, naar hun visie op de sociale problematiek, en vooral ook naar de drijfveer voor hun plotselinge sociale omwenteling. Welke oorzaak hadden de sociaalmaatschappelijke problemen volgens de confessionelen, en wat was daarvoor de oplossing? Uit dit essay zal duidelijk worden dat katholieken en antirevolutionairen daarop geen eensgezind antwoord gaven. Maar er zijn ook overeenkomsten tussen beide partijen op sociaal gebied te ontdekken. Een belangrijk kernthema hierin is de angst voor secularisering en het opkomende socialisme. Het antireligieuze karakter van het voor de arbeiders aantrekkelijke socialisme kon hen immers uit de kerk drijven; om het tij te keren en een religieuze tegenhanger te creëren moesten geloofsgemeenschappen zich op sociaal gebied uitspreken.

Het doel van dit onderzoek is kortom een duidelijk inzicht te bieden in de houding van confessionele partijen in het sociaal debat aan het einde van de negentiende eeuw. Niet eerder verscheen er wetenschappelijk werk dat diepgravend onderzoek leverde over de idealen en angsten van de beide confessionele partijen op sociaal gebied. Onder redactie van G. J. Schutte verscheen in 1991 de bundel *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig*, waarin de sociale standpunten van beide confessionele partijen aan bod komen, maar door de vorm van het werk – een bundel met uiteenlopende artikelen van verschillende auteurs – ontbreekt een bindende conclusie in het boek. Toch zal het een belangrijke bron van informatie zijn in dit onderzoek. Verder verscheen er een breed scala aan gedetailleerdere werken, waarin de aandacht vaak enerzijds op de katholieken of anderzijds op de antirevolutionairen wordt gericht. Het proefschrift van R. S. Zwart, *Gods Wil in Nederland*, over de politisering van confessionele partijen, levert een schat aan informatie over de ideologische ontwikkeling van zowel de katholieken als de antirevolutionairen. Al deze werken zullen in dit onderzoek een belangrijke rol spelen. Aanvullend worden biografieën van verschillende sleutelfiguren in dit onderzoek geraadpleegd worden.

³ I. de Haan, *Het Beginsel van Leven en Wasdom: de Constitutie van de Nederlandse Politiek in de Negentiende Eeuw* (Amsterdam 2003), 71.

Maar een nog belangrijkere functie in het onderzoek hebben de primaire bronnen. De analyse van teksten en redes van onder andere Abraham Kuyper, leider van de antirevolutionaire partij in deze periode, ‘de rode dominee’ Aritius Sybrandus Talma, de welbekende Pauselijke encycliek *Rerum Novarum* (Over Nieuwe Dingen), de reactie van Herman Schaepman daarop, enzovoorts zullen voor een belangrijk onderzoeksobject vormen in de zoektocht naar de christelijke sociale standpunten. Citaten uit een breed scala van brieven, toespraken, gepubliceerde artikelen en officiële documenten geven dit onderzoek een levendige wending.

In het eerste hoofdstuk zal kort de sociale kwestie in het algemeen worden uitgelicht, alsmede de oplossingen en standpunten van de liberalen, conservatieven en socialisten. Dit is belangrijk om een achtergrond te schetsen waartegen dit essay zal worden geplaatst. In het tweede hoofdstuk worden de sociale standpunten en oplossingen voor het sociale probleem van de katholieken onderzocht. Een analyse van het *Rerum Novarum*, en de reacties van politiek prominente en minder prominente katholieken zal worden gegeven. Het doel is hier de katholieke sociale standpunten in kaart te brengen. In het derde hoofdstuk wordt hetzelfde gedaan voor de antirevolutionairen, die zich na het verschijnen van *Rerum Novarum* ook vrij snel in de sociale kwestie gingen uitspreken. Redes van Kuyper, Talma en de uitkomsten van het Eerste Christelijk Sociaal Congres worden hier geanalyseerd. Het vierde hoofdstuk zal ingaan op de vraag welke rol de angst voor secularisering in het ontwikkelen van hun sociale standpunten heeft gespeeld. Een korte samenvatting en een laatste oordeel worden gegeven in de conclusie.

Hoofdstuk 1 – De sociale kwestie

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw vond in West-Europa een sociale reorganisatie ten gevolge van grootschalige economische veranderingen plaats. Depressies in de landbouw zorgden voor dalende lonen van nijverheids- en landbouwarbeiders.⁴ In de stad waren vooral de gevolgen van de industriële revolutie merkbaar, die inhielden dat enerzijds een groot aantal mensen voor een laag loon in erbarmelijke omstandigheden moest werken, en anderzijds massale werkloosheid betekenden.⁵ De levensstandaard van met name arbeiders daalde aanzienlijk; voor anderen, met name hen die het kapitaal al bezaten, betekenden de veranderingen juist toenemende welvaart. Er trad verzakelijking in de relatie tussen werkgever en werknemer op.⁶ Als een arbeider bijvoorbeeld ziek of arbeidsongeschikt werd, dan zette de werkgever hem vaak zonder pardon op straat. Dit zorgde voor een verdere achteruitgang in de bestaanszekerheid van de arbeider en zijn gezin.

In Nederland steeg het aantal bedeeden in de negentiende eeuw zo sterk, dat de fondsen de toestroom van de armen niet meer aankonden.⁷ De armenzorg was vooral lokaal en door de kerken georganiseerd.⁸ Hier was tot de komst van de grondwet, die in de regeerperiode van Willem I werd opgesteld, zeer weinig toezicht op.⁹ In de eerste helft van de negentiende eeuw groeide de interesse voor het arbeidersprobleem. De oplossing werd in deze periode vooral gezocht in bedeling uit vrijwillig opgestelde fondsen – bijvoorbeeld van de kerk, maar ook van welgestelde burgers – en in de heropvoeding van de armen. De greep die de overheid op de armenzorg had, was minimaal en hierdoor ging het overzicht over de bedeling verloren. Vanaf de grondwetswijziging van 1848 kwam hier verandering in. De Armenwet van 1854 stelde burgerlijke armbesturen die door de gemeente werden geregeld in, maar deze vervulden met name een aanvullende rol. Maar het organiseren van de bedeling was geen oplossing voor de permanente situatie waarin de werklozen en de arbeiders zich bevonden. Vanaf het midden van de negentiende eeuw groeide de onrust onder arbeiders, waardoor het sociale vraagstuk langzamerhand het maatschappelijke en politieke debat begon te domineren.

⁴ L. F. van Loo, *'Den Arme Gegeven': een Beschrijving van Armoede, Armenzorg en Sociale Zekerheid in Nederland 1784 – 1965* (Amsterdam 1981) 53.

⁵ Roebroek en Hertogh, *De Beschavende Invloed des Tijds*, 43.

⁶ Van Loo, *'Den Arme Gegeven'*, 52.

⁷ Roebroek en Hertogh, *De Beschavende Invloed des Tijds*, 43.

⁸ Van Loo, *'Den Arme Gegeven'*, 65.

⁹ Ibidem, 32.

De politieke scheidslijnen liepen in deze beginjaren van de parlementaire natie tussen liberalen en conservatieven. Vanaf 1848 regeerden de liberalen onder leiding van Thorbecke.¹⁰ De verschillen tussen conservatief en liberaal waren nauwelijks ideologisch van aard, dus op het gebied van sociaalmaatschappelijk beleid vochten de conservatieven de liberalen vrijwel niet aan. Het traditionele liberale uitgangspunt in de sociale politiek was *laisser faire*. De letterlijke betekenis daarvan is ‘laat gaan’ en dat was ook ongeveer wat de liberalen beoogden: de staat moest de economie op zijn beloop laten en vooral niet interveniëren. Onder het motto ‘de mens is verantwoordelijk voor zijn eigen geluk’, en vanuit het standpunt dat armoede voortkwam uit eigen schuld, propageerden liberalen het idee dat de arbeider moest worden bijgebracht hoe hij zichzelf kon redden.¹¹ Liberalen gingen er nog lang vanuit dat de economische en sociaalmaatschappelijke malaise die de industriële revolutie met zich mee had gebracht slechts van tijdelijke aard was en dat de arbeider op den duur ook zou gaan profiteren van de ontwikkelingen.¹²

Een aantal decennia konden de orthodoxe liberalen hierin volharden, maar naarmate de tijd verstreek begon een aantal van hen te twijfelen aan de liberale dogma’s. Zij gingen inzien dat de moeilijkheden die ontstonden na de industriële revolutie van langdurige aard waren: arbeiders in fabriekssteden en op het platteland hadden het zwaar en de situatie bleek permanent. Het leek alsof er iets ontbrak aan het traditionele liberalisme.¹³ Een aantal liberalen begon aan de zoektocht naar een nieuw politiek programma waarin ‘het vraagstuk der armoede’ centraal stond. In 1870 richtten enkelen van hen het Comité Ter Bespreking van de Sociale Quaestie op, waarvan het vooral bijzonder was dat er naast de hoge heren ook twee werklieden aan deelnamen.¹⁴

Bij de bespreking van de sociale kwestie kwamen de sociaalliberalen met mogelijke oplossingen die bij hun traditionele idealen pasten: zo min mogelijk staatsbemoeyenis en zo veel mogelijk vrijheid. Voorstellen betroffen woningbouw, spaarbanken, onderwijs en voorzieningen bij ziekte en voor de oude dag.¹⁵ Om deze projecten te realiseren behoefde men een combinatie van overheidsingrijpen en particulier initiatief. Orthodoxe *laisser faire*-liberalen waren zelfs bereid op sommige punten samen te werken met de sociaalliberalen, al stonden zij liever een promotie van de genoemde ideeën voor, in plaats van daadwerkelijke overheidsinterventie. Het overwegend liberale parlement voerde dan ook een aantal wetten door die betrekking had op de

¹⁰ R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde, *Land Van Kleine Gebaren: een Politieke Geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Nijmegen 1999) 101 – 103.

¹¹ Hans Boschloo, *De Productiemaatschappij: Liberalisme, Economische Wetenschap en het Vraagstuk Der Armoede in Nederland 1800 – 1875* (Hilversum 1989) 73 – 74.

¹² Boschloo, *De Productiemaatschappij*, 197 – 200.

¹³ P. de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten: Nederland Sinds 1813* (Amsterdam 2010) 98 - 101.

¹⁴ Boschloo, *De Productiemaatschappij*, 206.

¹⁵ *Ibidem*, 211.

vrijheden van de arbeider. Een voorbeeld hiervan is het recht op vrijheid van vereniging, welke wet het mogelijk maakte dat arbeiders vakverenigingen konden oprichten.

Ondertussen waren de politieke scheidslijnen echter verlegd. Vanaf de jaren 1860 begon het politieke landschap langzaam te veranderen en waren het niet meer eenvoudigweg de liberalen en conservatieven die de dienst uitmaakten. De verandering werd ingezet met de georganiseerde komst van de confessionelen, waarin de katholieken het voortouw namen. Na publicatie van de pauselijke encycliek *Syllabus Errorum* in 1864, waarin Pius IX zich sterk afzette tegen het modernisme en het liberalisme, scheidden de katholieken zich af van hun liberale beschermers, die ze sinds 1848 als hun bondgenoot hadden beschouwd.¹⁶ Ook protestanten begonnen zich in hetzelfde decennium politiek te organiseren. Voorheen waren antirevolutionairen als Mackay en Groen van Prinsterer al wel politiek actief geweest, maar zij behaalden geen sterke aanhang en handelden in de Kamer vrijwel individueel, vanwege het gebrek aan een partijensysteem.¹⁷

De nog latere emancipatie van de arbeider betekende ook het intreden van de socialisten in de Tweede Kamer. Het socialisme zag de oplossing voor het arbeidersvraagstuk in een grootscheepse en radicale maatschappelijke omwenteling. Zij keerden zich tegen het kapitalistische systeem. Er moest een klassenstrijd plaatsvinden om het probleem af te wenden: de bourgeoisie – de veroorzaker van de sociale problematiek – moest worden afgelost met het proletariaat.¹⁸ Het duurde overigens een tijd voordat socialisten arbeiders ervan wisten te overtuigen dat politieke organisatie noodzakelijk was voor het slagen van de emancipatie van het proletariaat. Een arbeidersbeweging die minder radicaal ingesteld was, en zich buiten het politieke veld bevond, bestond toen al veel langer.

De komst van de georganiseerde confessionelen en later de socialisten in het parlement betekende dat de sociale kwestie nu ook vanuit andere ideologische perspectieven bekeken werd. Eigenlijk was er één centrale strijdvraag: moet (of mag) de staat zich bemoeien met het lot van de arbeiders? In het historisch onderzoek naar de sociale kwestie hebben de socialisten altijd veel aandacht ontvangen. Veel minder onderzoek ging uit naar wat confessionele partijen aandroegen als oplossing voor de kwestie. In de volgende hoofdstukken zal aandacht worden besteed aan de positie en standpunten van respectievelijk de katholieken en de antirevolutionairen in de sociale kwestie.

¹⁶ De Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 83.

¹⁷ *Ibidem*, 88.

¹⁸ *Ibidem*, 129.

Hoofdstuk 2 – Katholieken

“Reeds meerdere malen, zoo zeide de H. Vader, hebben wij de groote geneesmiddelen der zieke maatschappij aangegeven. Wij hebben de katholieken van alle landen aangemaand om toch die wijze instellingen weer in 't leven te roepen, die in beter tijden geboren zijn en gebloeid hebben onder de vleugelen der H. Kerk tot het groote zoowel stoffelijke als geestelijke voordeel der arme arbeidende klassen.”¹⁹

Politieke activiteit was voor katholieken nooit een vanzelfsprekendheid. De vraag of katholieken zich moesten bemoeien met staatsaangelegenheden was lange tijd een strijdpunt dat de katholieke gemeenschap verdeelde. Dit conflict kwam voort uit de tegengestelde strategieën die pausen Pius IX en zijn opvolger Leo XIII aangrepen om de machtspositie van de katholieke kerk te behouden in een tijd van rappe modernisering en maatschappelijke verandering. Pius IX was de paus die voor katholieke afzondering pleitte: de katholieke gemeenschap moest haar eigen sub-maatschappij vormen om zich afzijdig te houden van ‘moderne dwalingen’.²⁰ Hij wees in *Syllabus Errorum* een aantal moderne begrippen zoals het liberalisme en het socialisme af. Pius IX geloofde dat de katholieke gemeenschap zich eerst terug moest trekken in eigen kring, om zo sterker te worden en van daaruit de wereld opnieuw te kerstenen. Hij was dus ook tegen katholieke politieke activiteit.

Zijn opvolger, Leo XIII, hanteerde een heel andere strategie. Samen met veel andere katholieken twijfelde hij aan de haalbaarheid van de ideeën van zijn voorganger en hij besloot het roer om te gooien. Het was tijd dat de katholieken uit hun marginale positie traden en juist te midden van ongelovigen werkten aan de kerstening van de wereld.²¹ Dit vereiste een politiek actieve houding. Katholieken moesten zich volgens Leo XIII niet alleen bezig houden met geloofszaken, maar ook met de maatschappij en de staat. Daarvoor presenteerde Leo XIII in tal van encyclieken de katholieke ideologie, die beter bekend kwam te staan als de katholieke sociale leer.²²

¹⁹ A. Ariëns, *De Toekomst van de Onlangs Opgerichte RK Arbeidersvereniging, Toespraak Voor de Eerste Vergadering van de RK Arbeidersvereniging te Enschede, 8 december 1889*, zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 18.

²⁰ R. S. Zwart, *'Gods Wil in Nederland': Christelijke Ideologieën en de Vorming van het CDA (1880 – 1980)* (Kampen 1996) 24.

²¹ Zwart, *'Gods Wil in Nederland'*, 25.

²² *Ibidem*, 30.

In Nederland raakten de katholieken verdeeld over de strategieën die pausen Pius IX en Leo XIII hen voorhielden. Het klimaat in Nederland was enerzijds uitermate geschikt voor katholieke afzondering en gettovorming: in het zuiden van Nederland was de bevolking bijna homogeen katholiek en in het noorden waren de katholieken door hun minderheidspositie in zeker opzicht al een gemeenschap apart. Anderzijds zorgde de marginale positie die de katholieken eeuwenlang in Nederland hadden bekleed ook voor ontevredenheid en strijdlust, waardoor de ideeën van Leo XIII voet aan de grond konden krijgen. De Nederlandse katholieken werden in twee kampen gedreven: aan de ene kant stonden de ultramontanisten, die ‘over de bergen’ naar Rome keken en een hechte, homogene katholieke subgroep wilden vormen, en aan de andere kant de meer liberaalgezinde katholieken, die elke kans op verbetering van hun sociale positie aangrepen en daardoor de handen ineen sloegen met liberalen.

Opmerkelijk genoeg leidde het conflict in beide kampen tot politisering. De directe aanleiding hiervoor was de schoolstrijd. Ultramontanisten, gedreven de katholieke afzondering compleet te maken, wilden eigen scholen en moesten dus zich dus actief tegen de liberale plannen gaan verzetten. Het feit dat een deel van de katholieke gemeenschap zich achter de liberale plannen schaarde, maakte de ultramontanisten nog gedrevener in het behalen van hun plannen. Zo kwam er een begin aan de katholieke politieke activiteit, al zou het bestaan en volharden van actieve Pius-aanhangers nog lang verhinderen dat katholieken zich echt politiek konden organiseren en een partij oprichten.²³

De katholieken die zich later op politiek gebied actief inspannen, waren veelal voorstanders van de strategie die Leo XIII hen had voorgelegd. Zijn sociale leer schetste de contouren van hun programma. Toch kwam de belangstelling voor sociale problematiek relatief laat bij katholieken in Nederland.²⁴ Een reden daarvoor kan zijn dat katholieken zich in de eerste instantie bezighielden met de emancipatie van hun eigen bevolkingsgroep, alvorens zich voor de arbeider in het algemeen in te zetten. Tevens interesseerden Nederlandse katholieken zich vooral voor de onderwijskwestie. In andere Europese landen hielden prominente katholieken zich al langer bezig met de sociale kwestie. De Duitse bisschop van Mainz Wilhelm Emmanuel Von Ketteler bijvoorbeeld. Al in 1864 publiceerde hij *Het Vraagstuk der Arbeiders en Het Christendom*, waarin hij pleitte voor het actieve inzetten van de katholieke kerk voor de verbetering van het lot van de

²³ Zwart, ‘*Gods Wil in Nederland*’, 35.

²⁴ G. J. Schutte, ‘Arbeid, die Geen Brood Geeft; en de Ziel Verstikt in Smook: Achtergronden en Voorgeschiedenis van 1891’ in: G. J. Schutte (ed), *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig: Honderd Jaar na Rerum Novarum en Christelijk Sociaal Congres 1891. De Ontwikkeling van het Christelijk-Sociale Denken en Handelen in Nederland 1891 – 1914* (Den Haag 1991) 27.

arbeiders. Hij zag geen mogelijkheid dat de positie van de arbeidersklasse zou verbeteren zonder de inmenging in de sociale kwestie van de kerk. In zijn verzoeken riep hij op tot vereniging van de arbeiders en tot winstdeling. Ook vond hij dat kapitaalkrachtige katholieken zich genereus moesten opstellen tegenover hun minderbedeelde geloofsgenoten.²⁵ Dit boek, dat binnen een jaar in het Nederlands werd vertaald, werd zeer veel gelezen. Het is bekend dat onder andere Herman Schaepman, de Nederlandse emancipator van de katholieken, kennis had genomen van de inhoud en er inspiratie voor zijn eigen standpunten uit haalde.²⁶

De publicatie van de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* betekende een doorbraak in de terughoudende en inactieve positie die Nederlandse katholieken tot dan toe innamen op het gebied van de sociale kwestie. Dat de paus juist in 1891 zijn standpunten rondom de sociale kwestie presenteerde, sloot nauw aan bij het politieke klimaat dat heerste in deze periode. De laatste kwart van de negentiende eeuw werd gekenmerkt door polarisering, het ontstaan van elkaar bestrijdende ideologieën en de neiging zich naar eigen inzichten uit te spreken over maatschappelijke vraagstukken, zoals we eerder bespraken in het voorgaande hoofdstuk. De katholieke kerk kon hierin niet achterblijven.

De contouren van de katholieke politieke standpunten werden opgesteld op basis van traditionele religieuze fundamenteën. Leo XIII maakte hiervoor gebruik van de van Thomas van Aquino, een dertiende-eeuwse theoloog. Deze neothomistische leer stelde drie kernbegrippen centraal: personaliteit, solidariteit en subsidiariteit. Zonder al te diep in te gaan op de theologische betekenis van deze beginsels, volstaat het te noemen dat de thomistische leer naastenliefde en het doen van goede daden centraal stelt. De begrippen ‘personaliteit’ en ‘solidariteit’ benoemen de christelijke aard en plicht van de mens het goede voor zichzelf en voor anderen te doen. Het subsidiariteitsbeginsel behelst het principe van de waardigheid van de mens en betekent zo veel als dat de mens in de eerste plaats moet proberen voor zichzelf te zorgen, maar dat daar waar dat onmogelijk is, aanvullende voorzieningen van buitenaf aangegrepen mogen worden.²⁷ Dit idee is tevens terug te vinden bij de liberalen, die vonden dat de arme en de arbeider voor haar eigen welzijn moest proberen te zorgen, en daarin, waar nodig, ondersteund en onderwezen moest worden, zoals besproken werd in het voorgaande hoofdstuk.

²⁵ W. E. Von Ketteler, *Het Vraagstuk der Arbeiders en het Christendom* (Leiden 1865), 84 – 118.

²⁶ J. P. Gribling, ‘Katholieke Sociale Actie in Europa en in Nederland (II)’, *Politiek Perspectief* 6 (1975), 16.

²⁷ P. Weijers, *De Factor Arbeid in de Katholieke Sociale Leer*, publicatie onder redactie van het Centrum voor de Sociale Leer van de Kerk (versie 2012), www.cslk.nl/index.php?p=clskdocs (24 mei 2014).

Dit was precies het uitgangspunt dat paus Leo XIII presenteerde in *Rerum Novarum*. De paus keerde zich in de encycliek tegen het socialistische idee van een klassenstrijd en het ideaal van het verdwijnen van het klassensysteem. In plaats daarvan beoogde hij harmonie en samenwerking tussen de klassen: “In elk opzicht heeft de ene klas de andere nodig. Geen kapitaal kan bestaan zonder arbeid, noch arbeid zonder kapitaal.”²⁸ Om de harmonieuze samenwerking tussen de klassen te bevorderen, noemde de paus enkele verplichtingen die de arbeiders en de kapitaalbezitters moesten naleven. Deze plichten komen voor de arbeider neer op het goed en eerlijk uitvoeren van de afgesproken arbeid en voor de werkgever op het onder geen geval uitbuiten van de arbeider: “Zij moeten de werklieden niet als slaven beschouwen.”²⁹

Zoals hierboven uitgelegd volgde *Rerum Novarum* de in de neothomistische leer gevestigde beginselen van ‘personaliteit’ en ‘solidariteit’: mensen moesten ten alle tijden goed en eerlijk met anderen omgaan. Het tweede deel van de encycliek bevestigde echter dat dit niet de volledige oplossing voor het probleem was. Paus Leo XIII drong ook aan op de inmenging van de staat om de sociale problematiek op te lossen.

“Het staatsbestuur moet dan vooreerst in het algemeen en in alle opzichten zijn medewerking verlenen door de gehele geest van zijn wetten en instellingen, door namelijk te zorgen, dat reeds uit de inrichting en het bestuur van de staat de welvaart zo van de gemeenschap als van de individuen vanzelf opbloeie.”³⁰

Leo XIII verwachtte hier eigenlijk van de staat dezelfde barmhartigheid als hij verwacht van de mens als individu: ze moet haar handelingen naar algemeen nut afstellen. Waar de paus echter niet in de eerste plaats toe aanzette, was het direct verlenen van steun aan de hulpbehoevende arbeiders. Hij riep de staat op om met haar bestuur bijvoorbeeld de handel, nijverheid en landbouw te bevorderen, waardoor uiteindelijk alle klassen, ook de arbeiders, daarvan de vruchten zullen plukken. Maar hij wees directe hulpverlening aan de armen ook niet af; hij legde de verantwoordelijkheid daarvoor alleen niet bij de staat. De kerk en de gemeenschap van mensen droegen hiervoor de primaire verantwoordelijkheid. De rol van de staat was slechts beschermend en controlerend.

In het laatste deel van *Rerum Novarum* riep de paus op tot het oprichten van verenigingen, zowel door de werkgevers, die hij vaak patronen noemt, als door de werklieden zelf. De sturende

²⁸ Leo XIII, *Encycliek Rerum Novarum* (15 mei 1891, online versie 30 augustus 2013), <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651> (15 mei 2014), paragraaf 15.

²⁹ Leo XIII, *Rerum Novarum*, paragraaf 16.

³⁰ Leo XIII, *Rerum Novarum*, paragraaf 26.

rol van de overheid werd hierin ook duidelijk: via een wet kon de staat het recht op vereniging bekrachtigen, en zij was hiertoe dan ook verplicht. In Nederland was dit al sinds 1848 het geval. De voordelen die een vereniging met zich mee bracht, hadden zich voor Leo XIII al bewezen in het succes van de gilden, die pas begin negentiende eeuw waren ontbonden. Ook Von Ketteler en, zoals we later zullen zien, diverse antirevolutionairen zagen een deel van de sociale problematiek van de late negentiende eeuw voortkomen uit de ontbinding van de gilden. De verenigingen konden de arbeider sociale zekerheid leveren, aldus de Paus: “Beter is het, dat twee tezamen zijn, dan dat iemand alleen is; want zij hebben het voordeel van hun samenzijn.”³¹ In de tijd dat *Rerum Novarum* gepubliceerd werd, was het idee van vakverenigingen niet nieuw. Een aantal vakverenigingen was al opgericht en arbeiders plukten er de vruchten van. Een nieuwe inslag die de paus hier echter beoogde, is het idee van een christelijke vakvereniging. Hij riep gelovigen op om eigen katholieke organisaties te stichten om samen, onder de vlag van hetatholicisme, de arbeidersproblemen aan te pakken. Tevens deed hij een beroep op welvarende katholieken om deze verenigingen met sommen geld te ondersteunen.

Niet alle katholieken waren het eens met *Rerum Novarum*: met name fabriekseigenaren uit de zuidelijke provincies wilden de vakverenigingen waartoe de paus had opgeroepen niet erkennen.³² Zij behielden liever de liberale wijze waarop omgegaan werd met het arbeidersprobleem: hulp aanbieden en stimuleren tot religieuze en zedelijke betering. *Rerum Novarum* bood ook geen concreet plan van aanpak. Er was ruimte voor discussie over hoe de woorden van paus Leo XIII werkelijk gemaakt konden worden. Dit debat bleef niet beperkt tot nationale grenzen, maar vond plaats tussen prominente katholieken uit de hele rooms-katholieke wereld. Zoals eerder gezegd was bijvoorbeeld Von Ketteler hierin een sleutelfiguur. Een belangrijke rol in de ontwikkeling van de katholieke sociale ideologie speelden ook zogenaamde katholieke sociologen, die op wetenschappelijke wijze *Rerum Novarum* probeerden te passen in de maatschappij.³³ Omdat sommigen van hen ook politiek actief waren, zoals W. H. Nolens, was de invloed van dergelijke werken groot. Toch was er geen overeenstemming. Katholieken in Nederland waren met name in discussie over de concretisering van de vakverenigingen die Leo XIII had genoemd.³⁴ Moesten deze verenigingen verticaal de samenleving doorkruisen en dus bestaan uit zowel werkgevers als

³¹ Leo XIII, *Rerum Novarum*, paragraaf 37.

³² J. M. Peet (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998) 57.

³³ Zwart, ‘*Gods Wil in Nederland*’, 36.

³⁴ J. A. Rigthart, ‘*Rerum Novarum et Antiquarum*’ in: G. J. Schutte (ed.), *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig: Honderd Jaar na Rerum Novarum en Christelijk Sociaal Congres 1891. De Ontwikkeling van het Christelijk-Sociale Denken en Handelen in Nederland 1891 – 1914* (Den Haag 1991) 36.

werklieden, of moesten vakverenigingen klasse-afhankelijk zijn? Kortom: met *Rerum Novarum* had de paus de contouren van een ideologie geschetst en moesten de in de politiek actieve katholieken daar zelf een concrete invulling aan geven.

Herman Schaepman, die later bekend ging staan als de man die zorgde voor de emancipatie van de Nederlandse katholieken, was aanvankelijk ook traditioneler ingesteld. In zijn *Proeve van een Program* uit 1883, een tekst die tot de oprichting van een katholieke politieke partij moest leiden, kende hij de overheid in de sociale kwestie een kleine taak toe: de zondagsrust handhaven en onbelemmerde vrijheid leveren aan de christelijke caritas.³⁵ De bemoeienis van de staat met de kwestie moest beperkt blijven want de kerk had volgens Schaepman de belangrijkste taak in de armenzorg. Maar *Rerum Novarum* overtuigde hem: de organisatie van arbeiders in vakverenigingen en staatstussenkomst was een noodzakelijke factor in de oplossing van het arbeidersvraagstuk. Omdat Schaepman een aanzienlijke rol speelde in het katholieke politieke leven in de laatste kwart van de negentiende eeuw, is het in het licht van dit onderzoek belangrijk zijn standpunten uiteen te zetten. Temeer ook omdat hij niet alleen een belangrijk politicus was, als ook een groot voorvechter van de katholieke vakvereniging met uitsluitend arbeiders.

Op 15 juli 1891 hield Schaepman een toespraak in Vlissingen, waaruit zijn standpunten in het sociaal debat naar voren komen. Voor een groot deel komen deze overeen met wat de paus eerder dat jaar in *Rerum Novarum* had betoogt. Schaepman legde de nadruk echter op een aantal zaken in het bijzonder. Hij onderstreepte het belang van het oprichten van arbeidersverenigingen door werklieden zelf. Deze organisaties moeten volgens Schaepman geleid worden door de arbeider omdat zij ook de arbeider dient, en de godsdienst moet een grote rol spelen in het verenigingsprogramma. In zijn rede riep hij op: “Binnen de strenge grenzen der wet kunt gij zelve het beginsel tot daad, tot vruchtbare daad doen worden; het wachtwoord luidt: vereenigt U!”³⁶

Ook benadrukte Schaepman – en in dit gedeelte van zijn toespraak richtte hij zich vooral op de werkgever – het belang van een redelijk arbeidsloon: een loon waarvan de arbeider zich niet marginaal in leven kon houden, maar een loon dat de menswaarde van de arbeider erkende en waardoor hij een bestaan en bezit kon opbouwen. Schaepman zag in deze taak voor de werkgever een taak van christelijke naastenliefde. Daarnaast besteedde Schaepman in zijn rede uitzonderlijke aandacht aan de rol die voor de staat was weggelegd bij de totstandkoming van de emancipatie van de arbeider. Hij stelde dat de arbeiders zelfs door zich te verenigen en met een solidaire

³⁵ Schutte, ‘Arbeid, die Geen Brood Geeft’, 30.

³⁶ Schaepman, ‘*Rerum Novarum*’, 65.

werkgever nooit in staat zouden zijn de marginale positie waarin ze zich bevinden te ontstijgen. Daarom moest de staat volgens Schaepman alles doen om hen daarbij te helpen. Via wetten kon de overheid de omgang tussen arbeider en patroon reguleren en bovendien kon de staat een beschermende en controlerende taak op zich nemen. “Zij, de overheid, moet misbruiken verwijderen, beteugelen, voorkomen; zij moet het goede opwekken, leiden, beschermen.”³⁷

De inspanning van Schaepman voor de sociale verbetering van de arbeiders viel welhaast in het niet bij alle inzet die de Twentse kapelaan Alphons Ariëns voor de arbeiders ondernam. Ariëns kan met recht de vader van de rooms-katholieke arbeidersbeweging in Nederland genoemd worden. Het is opvallend dat Ariëns snel tot actie overging en daarin de lokale arbeiders betrok. De offensieve houding van zowel Schaepman als Ariëns bij hun inzet voor de emancipatie van de katholieke arbeiders kan zijn voortgekomen uit hun Noord-Nederlandse afkomst; daar hadden de katholieken een minderheidspositie en moesten zij zich op sociaal- en maatschappelijk gebied actief inzetten om als waarde burgers erkent te worden.

Al in 1889 richtte Ariëns samen met lokale arbeiders de RK Werkliedenvereeniging op; hijzelf functioneerde daarin als geestelijk adviseur.³⁸ Veel van de sociale standpunten die hij bezat, ontleende hij aan buitenlandse sociale katholieken. De eerder genoemde Von Ketteler is daar één van. Von Kettelers’ idee van een ‘productief-genootschap’ probeerde Ariëns in de praktijk te brengen toen hij vennootschap De Eendracht in 1894 in Haaksbergen oprichtte, waarin de arbeiders samen de onderneming bezaten en de winst verdeelden.³⁹ Het bleek geen succes: het bedrijf kon niet concurreren met de kapitalistische Twentse textielbedrijven. Een dergelijk experiment was voor Ariëns niet uniek: hij was een man van daden en niet slechts van woorden. Hij deed daarbij nauwelijks een beroep op staatshulp, maar riep vooral de werklieden en hun werkgevers zelf op om te strijden voor lotsverbetering.⁴⁰ Uiteindelijk wees hij wel op het punt dat de juridische positie van arbeiders moest verbeteren, maar maakte hij wederom de kanttekening dat als de arbeiders niet zouden meewerken, overheidssteun waardeloos was: “Welnu, bij de regeling van Staatswege [...] zal zonder medewerking der arbeiders aan de regeling veel ontbreken [...]”⁴¹

³⁷ Schaepman, ‘*Rerum Novarum*’, 68.

³⁸ J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) xxxiv – xlvii.

³⁹ Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland*, xlv.

⁴⁰ A. Ariëns, ‘Wat Wil Onze R. K. Werkliedenvereeniging?’ in: *De Katholieke Werkman* 9 en 10, (1893), zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 187 – 193.

⁴¹ Ariëns, ‘Wat Wil Onze R. K. Werkliedenvereeniging?’, 192.

Alphons Ariëns verwierf tijdens zijn leven al grote bekendheid in de Nederlandse rooms-katholieke kringen, met name onder arbeiders. Zeker nadat hij het tijdschrift *De Katholieke Werkman* in 1893 oprichtte kon hij zijn standpunten aan een breed publiek verkondigen. Deze botsten met Schaepman's visie op de organisatievorm van de sociale verenigingen. Schaepman pleitte, zoals eerder gezegd, voor een zuivere *arbeidersbeweging* (vóór en dóór arbeiders), maar Ariëns was er door een aantal slecht uitgekakte stakingen van overtuigd geraakt dat arbeiders zich op twee vlakken moesten laten vertegenwoordigen: in een standsorganisatie met enkel roomskatholieke arbeiders, én in een vakbeweging.⁴² Hij zag de voordelen van een dergelijke menging van standen, en sprak bij de oprichting van de RK Werkliedenvereniging op 6 september 1891 in de Sint Lebuïnuskerk te Deventer:

“Waarbij nog komt, de omstandigheid, dat ik hier niet een enkelen stand, maar alle standen vertegenwoordigd zie. [...] Het Christendom verbindt alle standen in broederlijke liefde. Het welzijn van den een maakt de vreugde uit van den ander. [...] De hooger geplaatsten omgeven de vereeniging met hun achtig en liefde, verheugen zich over het goede wat voor de minder bedeeden geschiedt en vinden er genoeg in hun met raad en daad bij te staan.”⁴³

De principiële onenigheid tussen Schaepman en Ariëns, en het feit dat Ariëns zich met arbeiderszaken die buiten zijn verzorgingsgebieden als geestelijk leider vielen ging bemoeien, en daardoor Schaepman's politieke carrière in de weg zat, zorgde voor een steeds heftiger wordend dispuut tussen de twee. Uiteindelijk trok Schaepman aan het langste eind: zijn politieke positie bracht hem in faveure bij de aartsbisschop, die Ariëns op de vingers tikte en vermaande te stoppen met zijn socialistische praktijken en zich slechts bezig moest houden met zijn rol als geestelijk leider.⁴⁴

Conclusie

De katholieke kerk en politiek actieve katholieken waren zeer uitgesproken in hun standpunten rond de sociale kwestie. Kort gezegd pleitten zij voor verbetering van het lot van de arbeiders door de oprichting van verenigingen, beroep te doen op de christelijke barmhartigheid van de

⁴² Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland*, xxxix.

⁴³ A. Ariëns, 'De Oprichting van een RK Werkliedenvereniging', *Toespraak in de Sint Lebuïnuskerk te Deventer, 6 september 1891, ter gelegenheid van de oprichting van een RK Werkliedenvereniging*, zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982), 77 – 78.

⁴⁴ Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland*, xlvii.

werkgevers en door inmenging van de overheid, die via wetten en het recht de arbeider kan beschermen en kan toezien op zijn situatie. De katholieke standpunten vallen samen in de zogenaamde katholieke sociale leer. Hiervoor leverde de paus de contouren; het was aan de politiek actieve katholieken om een concreet beleid te leveren. Schaepman, die in de laatste kwart van de negentiende eeuw één van de meest prominente lieden onder hen was, greep deze taak met hartstocht aan en pleitte voor een arbeidersvereniging georganiseerd door de werklieden zelf en voor staatsingrijpen.

Ariëns, een kapelaan in Twente, zette zich zeer actief in voor de arbeiders, maar week op enige punten van de katholieke sociale leer af. Zo pleitte hij niet in de eerste plaats voor overheidssteun voor de arbeiders maar voor de lotsverbetering van arbeiders via zowel arbeidersorganisaties als vakbonden. Ariëns was zeer actief in zijn eigen regio, en kan met recht beschouwd worden als de grondlegger van de katholieke arbeidersorganisaties omdat hij de eerste was die ze in de praktijk bracht. Zijn machtspositie binnen de Nederlandse katholieke kerk was echter dusdanig zwak dat zijn standpunten uiteindelijk niet op hoger niveau geaccepteerd werden. Schaepman, die steun had van de aartsbisschop en bovendien in een sterke politieke positie verkeerde, trok uiteindelijk aan het langste eind.

Een aantal van de katholieke sociale standpunten vallen samen met die van de liberalen. Zo is het subsidiariteitsbeginsel, dat stelt dat de arbeider in de eerste plaats voor zijn eigen welvaart moet zorgen, bij zowel de liberalen als de katholieken terug te vinden. Toch wijken de katholieken op een belangrijk punt af van de liberalen: de paus en Schaepman zien geen enkel probleem in overheidssteun voor de arbeider en het ingrijpen in de economie om de sociale kwestie op te lossen. Met het socialisme heeft de katholieke sociale leer alleen als overeenkomst dat men een verbetering van het lot van de arbeider zoekt en dat zij een deel van de oplossing vinden in het samenbrengen van arbeiders in verenigingen. Twee belangrijke punten waarmee de katholieken zich van het socialisme afwenden, is het afwijzen van de klassenstrijd en het erkennen dat religie en de kerk een rol moeten spelen in de oplossing van de sociale kwestie.

Hoofdstuk 3 – Antirevolutionairen

“[...] om, in besloten vergadering, als broeders in den naam van Jezus vereenigd, op ernstige wijze de vraag te bespreken: *wat ons als belijders van den Christus te doen staat, met het oog op de sociale nooden van onzen tijd.*”⁴⁵

Met de retoriek en overtuigingskracht die hij zo vaardig was en een meeslepde en ellenlange toespraak zoals men van hem kon verwachten, opende Abraham Kuyper op 9 november 1891 het Eerste Christelijk-Sociaal Congres. Het congres was een antwoord op een roep vanuit Werkliedenverbond Patrimonium om ook in antirevolutionaire kringen zich te bekommeren om de arbeiders. Het jaar waarin het congres gehouden werd, was niet willekeurig. Zoals we eerder merkten was het arbeidersvraagstuk in het laatste decennium van de negentiende eeuw *hot topic*; men kon het debat over de sociale kwestie niet meer ontlopen. Bovendien had de katholieke kerk zich eerder dat jaar met *Rerum Novarum* ook uitgesproken over de sociale kwestie. Ook Kuyper, die altijd naar hartenlust had gestreden voor de orthodox-protestantse middenklasse, die hij liefkozend ‘de kleine luyden’ noemde, moest zich nu het lot van de arbeider aantrekken. En dat deed hij: Kuyper liet het Congres organiseren, presenteerde zijn standpunten in de openingsrede, debatteerde mee over concrete oplossingen en bij aanvang van zijn kabinetsperiode in 1901 leek hij grootse plannen op het gebied van sociale wetgeving te hebben.⁴⁶

Of Kuypers voornemens en overtuigingen oprecht waren, zal altijd een punt van discussie blijven onder historici. Het was zijn idee een christelijk-sociaal congres in het leven te roepen, maar het blijft de vraag of Kuyper dat ook had gedaan als er minder luide verzoeken uit zijn antirevolutionaire achterban te horen waren geweest. In de jaren tachtig was Kuypers eerste prioriteit zeker niet de sociale kwestie geweest: hij hield zich liever bezig met de schoolstrijd.⁴⁷ De eerste geluiden voor meer betrokkenheid bij het arbeidersvraagstuk en de sociale kwestie waren afkomstig uit het Friese departement van Patrimonium.⁴⁸ De gevolgen van een depressie in de

⁴⁵ A. Kuyper, *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie: Rede bij de Opening van het Sociaal Congres, op 9 November 1891 Gehouden*, zoals geciteerd in: J. M. Peet (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998) 69.

⁴⁶ L. van der Valk, ‘De Overheid Helpe den Arbeid aan Recht’: het Sociaal Beleid van het Kabinet-Kuyper’ in: D. Th. Kuiper en G. J. Schutte (ed.), *Het Kabinet-Kuyper 1901 – 1905* (Zoetermeer 2001) 208.

⁴⁷ L. de Hoop en A. Bornebroek, *De Rode Dominee: A. S. Talma* (Amsterdam 2010) 71.

⁴⁸ H. J. Langeveld, ‘Protestantsche Christenen van Nederland, Vereenigt U – Althans Wat de Sociale Nooden Betreft’ in: G. J. Schutte (ed.), *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig: Honderd Jaar na Rerum Novarum en Christelijk Sociaal Congres 1891. De Ontwikkeling van het Christelijk-Sociale Denken en Handelen in Nederland 1891 – 1914* (Den Haag 1991) 107.

landbouw vanaf midden jaren zeventig waren hevig merkbaar in Friesland en als gevolg daarvan hadden socialistische gedachten er voet aan de grond gevonden. De Friese afdeling van Patrimonium vroeg om een sociaal program voor de antirevolutionaire beweging. Klaas Kater, medeoprichter en voorzitter van het landelijke Patrimonium, was bovendien al langer ontevreden met de positie die lieden van de lagere arbeidersklassen binnen de Antirevolutionaire Partij hadden. Hij zag in de Friese onrust tegelijkertijd een buitenkans om druk uit te oefenen op Kuyper meer aandacht te besteden aan zijn arbeidersachterban en buitte die mogelijkheid uit.⁴⁹ Tevens sprak Kater openlijk over zijn idee om een christelijk-sociale arbeiderspartij op te richten, omdat de ARP voor zijn gevoel te weinig affiniteit met de arbeider had.⁵⁰ Kuyper werd in het nauw gedreven, want Patrimonium was in korte tijd de grootste werkliedenvereniging van Nederland geworden en het verlies van ten minste tienduizend arbeiders uit de achterban van de ARP zou funest voor de partij zijn. Hij moest wel handelen. Het organiseren van het Christelijk-Sociaal Congres was zijn antwoord. Het werkte: de splitsing van de antirevolutionaire beweging in een socialistisch arbeiderssegment en een middenklasse-partij werd afgewend.

Kuyper was op zijn zachtst gezegd ambivalent en vaag in zijn sociale standpunten. De rede die hij hield op 9 november 1891 bij de opening van het congres, is een prachtig vertoog over de malaise van de maatschappij en samenleving, waarin Kuyper zeer geleerd uiteenzet waar de problematiek aan te wijten valt en hoe (het ontbreken van) de christelijke naastenliefde daarin een centrale rol speelt. Maar concrete oplossingen of een plan van aanpak voor de sociale kwestie bevat het niet.

“Ligt hierin nu voor ons niet de vingerwijzing, dat wij, als Christenen, juist in de sociale quaestie zoo sterk mogelijk nadruk op de majesteit van Gods gezag en de absolute geldigheid van zijne ordinantiën hebben te leggen, om, bij alle afkeuring van het vermolmd gebouw, waarin we thans maatschappelijk samenleven, toch nooit een ander te helpen optrekken, dan zulk een, dat rusten blijft op het door God gelegde fundament?”⁵¹

Met andere woorden: zolang men leefde naar Gods woord en de fundamenten die Hij voor onze samenleving opstelde, zou de sociale kwestie vanzelf worden opgelost. Dit simpele standpunt verpakte Kuyper overigens in een prachtig pakket van intellectuele passages en christelijke metaforen. Het was een zoethoudertje voor de aanwezigen, en daar bleef het bij.

⁴⁹ Langeveld, ‘Protestantsche Christenen van Nederland, Vereenigt U’, 107 – 108.

⁵⁰ De Hoop en Bornebroek, *De Rode Dominee*, 71 – 72.

⁵¹ Kuyper, *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*, 77.

Kuyper legde de kiem van de sociale problemen die in de tweede helft van de negentiende eeuw merkbaar werden bij de Franse Revolutie.⁵² De revolutionairen wierpen volgens Kuyper de traditionele, heilige samenlevingsverbanden zoals Christus de wereld had geleerd omver door het individu boven het collectief te verheffen. Bovendien stelden zij het aardse leven centraal, waarin de kwaliteit van leven werd bepaald door het bezit van geld en macht. Kuyper presenteerde zijn visie op de wereldgeschiedenis als een samenleving waarin de tijd vóór de Franse Revolutie geen sociaal conflict kende, terwijl de periode daarna niets dan lijden voor ‘de zwakkere’ in de maatschappij betrof. Het ontbreken van christelijke naastenliefde en barmhartigheid en het verdwijnen van God uit de politieke besluitvorming – de erfgenamen van de revolutie kozen immers de rede boven het geloof – zou daarom de oorzaak van de sociale kwestie moeten zijn.

Maar Kuyper vond er ook de oplossing in. De sociale kwestie was volgens Kuyper niet slechts een ‘stoffelijk’, maar ook een ‘geestelijk’ probleem. De mensheid vergat en negeerde stelselmatig de grondbeginselen van het christelijke samenlevingsverband, en daarom kon de kwestie niet simpelweg met staatshulp en filantropie worden opgelost.⁵³ Kuyper zag het als de taak van de orthodox-protestanten, zijn antirevolutionaire beweging, om de christelijke waarden weer te herintroduceren in de maatschappij. Alleen dan, via een herwaardering van de oude fundamenten, zou de sociale kwestie tot een *blijvende* oplossing kunnen komen. Dit is precies de toon die Kuyper zette in zijn rede: hij zag de sociale kwestie in abstracte vorm en zocht naar grootse, geestelijke hervormingen. Beantwoorden aan de directe noden van de behoevende arbeider, zoals voedsel of kleding uitdelen, zag Kuyper als onderdeel van een veel groter geheel: de terugkeer van de naastenliefde zoals God de wereld via Christus had geleerd. Dit idee sloot nauw aan bij wat Leo XIII betoogde in *Rerum Novarum*: ook hij stelde dat de christelijke barmhartigheid en de harmonie tussen verschillende klassen belangrijk was om tot een oplossing voor de sociale kwestie te komen. Het uitgangspunt botste met het socialistische idee van een klassenstrijd.

Om de aanwijzingen voor de juiste manier van samenleven die God volgens Kuyper aan de wereld schonk concreet te maken, benoemde hij:

“Op elk punt schier van de sociale quaestie geeft Gods Woord ons immers de stelligste aanwijzing. [...] Niet wij hebben de maatschappij te organiseren, maar slechts de kiem van organisatie te ontwikkelen, die God zelf in onze menselijke natuur inschiep.”⁵⁴

⁵² Kuyper, *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*, 73.

⁵³ *Ibidem*, 75.

⁵⁴ *Ibidem*, 80

Deze aanwijzingen waar Kuiper van sprak waren concreet en te leren uit de Bijbel, meende hij. Men kon er bijvoorbeeld lezen over hoe God de omgang binnen het huisgezin, het huwelijk en de familie bedoeld had.⁵⁵ Maar ook de manier waarop de arbeid georganiseerd moest worden stond in Gods Woord: Kuiper benadrukte bij dit onderwerp dat de arbeider volgens de Bijbel ‘zijn loon waardig’ moest zijn, en dus geen te laag salaris mocht ontvangen. Ook hier is een parallel met *Rerum Novarum* te ontdekken, omdat Leo XIII net als Kuiper de werkgever aanmaande een degelijk loon uit te betalen.

Het verschil met de katholieke visie op de sociale kwestie wordt echter duidelijk als we kijken naar de rol die Kuiper de staat toebedeelde. Dat was namelijk die van ‘handhaver van het recht dat God op de aarde heeft besteld’.⁵⁶ De overheid moest zich onthouden van direct ingrijpen in de maatschappij of het huisgezin. Dat uitgangspunt paste bij het algemene antirevolutionaire beginsel dat Kuiper een decennium eerder, bij de oprichting van de Vrije Universiteit formuleerde: de overheid had niet de bevoegdheid in te grijpen in de ‘kringen van het maatschappelijk leven’ – bijvoorbeeld het huisgezin, een kerkgenootschap, et cetera – omdat die soeverein waren en zelf konden en moesten functioneren.⁵⁷ Deze kringenleer was Kuipers belangrijkste standpunt voor de staatsinrichting, en hij hanteerde het idee dus ook in de bespreking van het arbeidersvraagstuk. Maar de rol van ‘handhaver van Gods recht’ hield wel in dat de overheid de bevoegdheid had in het in het uiterste geval toch in te grijpen, omdat de opgestelde rechten niet gewaarborgd werden. Dit ingrijpen moest tot een absoluut minimum beperkt blijven, want: ‘de arbeidersstand ontzenuwt en verliest haar veerkrachtigheid bij stoffelijke staatshulp’ en ‘blijvend heil schuilt voor volk en vaderland, en zoo ook in onzen arbeidersstand, alleen in een krachtig *eigen initiatief*’.⁵⁸ Met deze afgemeten woorden moest de arbeider het stellen. Het christelijke ideaalbeeld dat Kuiper schetste, zonder dat hij aandrang op concrete hervormingen, zou de armlastige arbeider geen boterham meer opleveren.

Toch wist Kuiper met zijn rede de aanwezigen op het congres te overrompelen. Het getuigde van de formidabele overredingskracht die hij bezat: zonder ook maar één woord te verspillen aan praktische maatregelen en door zich te verhullen achter de abstractie van grondbeginselen, kon Kuiper glorieus uit de strijd komen. De toon was gezet: het Christelijk-Sociaal Congres werd een bijeenkomst waar weinig praktische zaken werden besproken, zo bleek ook uit het proces-verbaal dat na afloop werd opgesteld. Het belangrijkste concrete besluit dat genomen werd was de

⁵⁵ Ibidem, 80.

⁵⁶ Kuiper, *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*, 81.

⁵⁷ Aerts, De Liagre Böhl, De Rooy, Te Velde, *Land van Kleine Gebaren*, 125 – 126.

⁵⁸ Kuiper, *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*, 82.

toekenning van het stakingsrecht. Dit was een doorbraak in de traditionele antirevolutionaire denkwijze, want de erkenning van dit recht betekende een inbreuk op het oude ideaal waarin werkgevers en werknemers samen in een gesprek tot een harmonieuze oplossing tot het sociale probleem komen.⁵⁹

Het *Proces-Verbaal Van Het Sociaal Congres Gehouden te Amsterdam den 9, 10, 11, 12 November 1891* is een document waarin de besluiten van het congres puntsgewijs worden samengevat. Het begint met het opsommen van de grondbeginselen, die in zijn geheel gelijk zijn aan de beginselen die Kuyper in zijn openingsrede noemde.⁶⁰ *Gerechtigheid*, voor zover zij inheeld dat de mensheid ervoor zorgde dat zijn medemens een goed en armoedevrij leven kon leiden, en waarin men trachtte kapitaal en bezit niet te laten opeenhopen bij individuen, was daarin de leidraad. Alles wat men deed, moest in overeenstemming zijn met hoe de Heilige Schrift het geboden had. De arbeider moest een eerlijk loon verdienen en mocht niet worden uitgebuit. De overheid had de plicht deze gerechtigheid staande te houden.

Daarnaast waren belangrijke punten de genoemd werden ter oplossing van de sociale kwestie de bestrijding van het zedenbederf, waaronder alcoholmisbruik en prostitutie vallen, en het particulier initiatief. Het particulier initiatief, waarbij van de arbeider en de werkgever werd verlangd dat zij zelfstandig en zonder staatsingrijpen tot een harmonieuze oplossing kwamen, is een typisch ARP-standpunt, maar kan ook in verband worden gebracht met het liberale gedachtegoed. Het Congres riep op tot het herstellen van het organisch verband – waarin de samenleving symbolisch werd voorgesteld als een lichaam, waarvan de mensen organen waren die moesten samenwerken – en daarmee tot het oprichten van werkgevers- en werknemerscorporaties die met elkaar in gesprek konden gaan. Er werd hier dus gepleit voor het oprichten van specifieke vakverenigingen, in plaats van standsverenigingen. Dit ging in tegen de eerdergenoemde ideeën van de katholieke Schaepman, die alleen heil zag in een standsorganisatie.

Een concreet voorbeeld van een vakorganisatie dat genoemd werd in het *Proces-Verbaal* is de door Kuyper bedachte *Kamer van Arbeid*: een orgaan dat als arbitrageplek bij conflicten tussen werkgevers en werknemers kon dienen en waar onderzoek gedaan kon worden naar de leefsituatie van arbeiders.⁶¹ De Kamers van Arbeid werden wel opgenomen in de besluiten, maar op het congres kon men het niet eens worden over de taken die deze Kamers moesten krijgen, waardoor

⁵⁹ Peet, *Honderd Jaar Sociaal*, 85.

⁶⁰ ‘*Conclusiën van het Congres*’, *Proces-Verbaal van het Sociaal Congres, Gehouden te Amsterdam den 9, 10, 11, 12 November 1891* (Amsterdam 1892), zoals geciteerd in: J. M. Peet (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998) 86 – 87.

⁶¹ *Ibidem*, 89.

het onwaarschijnlijk werd dat zij ooit nog als echte oplossing voor de sociale kwestie konden dienen.⁶² Vooralnog bleef echter wel het uitgangspunt dat werkgevers en werknemers op eigen initiatief tot overeenstemming moesten komen. Het Congres wees daarbij op de noodzakelijkheid van een arbeidscontract, waarin besloten werd wat het loon en hoe lang de werkdag was. Ook dit sloot aan bij het ARP-beginsel dat zulke zaken besloten moesten worden binnen de eigen kring en niet door de overheid. Als uiterste redmiddel, om het heilige recht van de arbeider te handhaven in het geval dat de werkgevers niet toeschietelijk waren, wees het document op het stakingsrecht van de arbeider.⁶³

Concluderend kan worden gesteld dat Kuyper en het *Proces-Verbaal* van het Eerste Christelijk-Sociaal Congres een hervorming in de grondbeginselen van de samenleving als noodzakelijke oplossing van de sociale kwestie beschouwden. Dit was in de eerste plaats een ‘geestelijke’ hervorming: Kuyper stelde zelfs expliciet dat ‘stoffelijke’ hulp aan arbeiders zinloos was om een blijvende oplossing voor de sociale problematiek te vinden. Er waren mensen binnen de antirevolutionaire beweging die hier heel anders over dachten. Daarvan is A. S. Talma, die later bekend zou staan als ‘de rode dominee’, de meest vooraanstaande. Talma was een van oorsprong hervormde dominee die op sociaal gebied zeer nauw betrokken raakte bij de gereformeerde antirevolutionaire beweging. Binnen Werkliedenverbond Patriominum ging hij op gebied van het arbeidersvraagstuk al snel een leidende rol spelen.⁶⁴ Hij was ook aanwezig geweest op het congres, maar zijn nabeschouwing daarvan, een artikel dat hij publiceerde in het tijdschrift *Bouwsteenen* (1892), was bijzonder kritisch. Hij beschuldigde de aanwezigen van gebrek aan inhoudelijke kennis van zaken, betreurde het feit dat eenstemmigheid over de praktische maatregelen ver te zoeken was en wees op de lastige vertaling van de grondbeginselen naar concrete plannen.⁶⁵

Talma week op verschillende punten af van Kuyper en de besluiten die waren genomen op het Congres. Hij keerde zich af van het idee dat sociale wetgeving alleen kon functioneren als uiterste vangnet en bescherming van arbeiders, en zag wetten als instrument ter bevordering van de economische en sociale zelfstandigheid van de arbeider.⁶⁶ Bovendien had Talma, meer dan Kuyper, vertrouwen in de mogelijkheid tot zelfemancipatie van de arbeider. Kuyper zette de

⁶² Langeveld, ‘Protestantsche Christenen van Nederland, Vereenigt U’, 127 - 128.

⁶³ ‘Conclusiën van het Congres’, 88.

⁶⁴ J. T. Minderaa, 'Talma, Aritius Sybrandus (1864-1916)' (versie 12 november 2013) in Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/talma> (28 mei 2014)

⁶⁵ De Hoop en Bornebroek, *De Rode Dominee*, 74 – 75.

⁶⁶ *Ibidem*, 119.

arbeider altijd weg als een mens die geholpen moest worden door een meerdere; in de meeste gevallen de werkgever, die hij in letterlijke bewoording zelfs ‘patroon’ noemde. Deze paternalistische houding betekende het verschil tussen Kuyper en Talma.

De nevenactiviteiten in zijn werk als dominee hadden Talma dichter bij het volk gebracht. Hij had met eigen ogen kunnen zien hoe erbarmelijk te toestand van veel arbeiders was. De Hoop en Bornebroek schreven in hun biografie over Talma: “Niet het ideologische charisma van Kuyper, maar Talma’s daadkracht en pionierswerk gaven tussen 1891 en 1913 de doorslag voor een protestants-christelijke inhaalslag op het gebied van sociale politiek.”⁶⁷ Talma maakte zijn woorden waar. In zijn tijd als minister van Handel, Nijverheid en Landbouw – een ministerie waaronder ook Arbeid viel-, voerde hij een aantal wetten door die de arbeidsvoorwaarden moesten verbeteren en regelde hij sociale verzekeringen. Hij zag het als de taak van de overheid de arbeiders te beschermen en hen rechten te geven die hun positie konden verbeteren. Het eerdere kabinet-Kuyper had wel een ambitieus sociaal plan gehad, maar wist teleurstellend weinig daarvan om te zetten in daadwerkelijke maatregelen.⁶⁸

Conclusie

Net als de katholieken begonnen de antirevolutionairen zich in het laatste decennium van de negentiende eeuw bezig te houden met de sociale kwestie. In de antirevolutionaire beweging was eensgezindheid vaak ver te zoeken. De afkeer van een groot gedeelte van ARP-leden voor te veel overheidsbemoeyenis in zaken die volgens de antirevolutionaire ideologie moesten worden ‘opgelost in eigen kring’, zorgde voor de praktische onmogelijkheid van een concreet sociaal plan. Kuyper en zijn directe achterban voorstonden overheidsbemoeyenis in zijn meest minimale vorm en enkel als laatste redmiddel. Tevens mocht de overheid zich slechts met het *recht* van de arbeider bezighouden, en niet met de *bedeling*. Deze houding doet sterk denken aan de liberale standpunten die eerder in dit essay werden genoemd. Op het gebied van sociale zaken zou de Antirevolutionaire Partij dan ook kunnen worden geschaard onder het politieke ‘*droit*’.

Omdat deze standpunten de arbeider weinig directe steun opleverden, waren er ook andersdenkenden binnen de antirevolutionaire beweging. De dominee – en later politicus – Talma zette zich actief in voor arbeiders op een heel ander niveau. In zijn jaren als dominee was hij direct betrokken bij de arbeidersbeweging en in de tijd dat hij functioneerde als minister voerde hij diverse sociale wetten door. De bestaanszekerheid van veel arbeiders verbeterde drastisch nadat Talma de sociale verzekeringen organiseerde en verplicht stelde.

⁶⁷ De Hoop en Bornebroek, *De Rode Dominee*, 288.

⁶⁸ Van der Valk, ‘De Overheid Helpe den Arbeid aan Recht’, 227.

Hoofdstuk 4 – Oprechtheid, de strijd tegen het socialisme, en secularisatie

“Het godsdienstige vraagstuk, dat alle andere beheerst, moet worden opgelost op het slagveld van de sociale orde. Staande tegenover de menselijke machten die bang zijn voor het socialisme en trachten zich van zijn wapenen meester te maken, en tegenover de eisen van arbeiders, kan de kerk voor die kwesties niet onverschillig blijven. Wanneer het volk niet naar de kerk gaat, moet de kerk naar het volk gaan.”⁶⁹

De geanalyseerde bronnen in de voorgaande hoofdstukken tonen aan dat katholieken en de antirevolutionairen elk hun eigen ideeën hadden over de sociale kwestie. Ze verschilden in hun standpunten op het gebied van staatsingrijpen en de organisatievorm van arbeiders- en vakverenigingen. Er waren echter ook een aantal overeenkomsten op te merken. Het eerste en belangrijkste daarvan is het uitgangspunt dat de sociale kwestie moest worden benaderd vanuit een christelijk perspectief. De katholieken gingen zelfs zo ver dat ze buiten de bemoeienis van de kerk om geen oplossing voor de sociale problematiek mogelijk achtten. Antirevolutionairen als Kuyper en veel aanwezigen op het Eerste Christelijk-Sociaal Congres zagen de oorzaak en de oplossing voor de sociale kwestie in het ontbreken en het herintroduceren van de christelijke naastenliefde. De confessionele partijen onderscheidden zich alleen al met dit grondbeginsel van de socialisten. Wellicht was dit cruciale verschil zelfs de drijfveer van de plotselinge bemoeienis van de confessionelen in het debat rond de sociale kwestie: de strijd met het socialisme en de daarmee gepaard gaande ontkerkelijking aangaan door zelf het politieke sociale debat te betreden. De angst voor secularisatie en het socialisme heeft een belangrijke rol gespeeld in de motivatie voor kerkelijken en confessionele partijen zich te profileren in de sociale kwestie. Deze stelling is nog niet eerder in dit onderzoek is benoemd, maar er zijn tal van aanwijzingen voor te ontdekken in verscheidene bronnen. In een circulaire waarin het Eerste Christelijk-Sociaal Congres aan de rapporteurs werd aangekondigd en uitgelegd, viel te lezen:

“Men heeft allerwege beseft, dat de toenemende ontevredenheid onder de lagere volksklasse haar ongemerkt van het Christendom vervreemdt, en tot een gemakkelijken buit voor het communistische beginsel maakt. [...] Reeds nu nam men in Friesland waar, hoe de Volkspartij er maar al te gemakkelijk in slaagde, om een deel van ons Christenvolk m e af te trekken...”⁷⁰

⁶⁹ Citaat afkomstig van bisschop Mermillod van Lausanne en Genève, voorzitter van de internationale katholieke sociale studiegroep Union de Fribourg, zoals geciteerd in: J. P. Gribling, ‘Katholieke Sociale Actie in Europa en in Nederland (I)’, *Politiek Perspectief* 6 (1975) 25.

⁷⁰ Circulaire uit februari 1891, met als opschrift ‘*Sociaal Congres. Confidentieel*’, geciteerd naar H. J. Langeveld, ‘Protestantsche Christenen van Nederland – Vereenigt U!’ in: G. J. Schutte (ed.), *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig: Honderd Jaar na Rerum Novarum en Christelijk Sociaal Congres*

Deze woorden wijzen op de motivatie om het congres te organiseren vanwege de opkomst van het socialisme, een ontwikkeling die dreigde christelijke arbeiders uit hun kerk te drijven en te vervreemden van hun geloof. Langeveld schreef in zijn analyse van het congres dat ongetwijfeld een belangrijk aspect van het congres was het defensieve, tegen het socialisme gekeerde karakter.⁷¹ Hij schreef dat het bewustzijn onder antirevolutionairen van de urgentie van het sociale vraagstuk niet los gezien kan worden van het optreden van de socialisten, die in Friesland met de Volkspartij orthodox-protestantse arbeiders aantrokken. “Het doen horen van een eigen geluid op sociaal terrein was meer dan ooit noodzakelijk.”⁷²

De toespraak die Kuiper ter gelegenheid van de opening van het Congres hield, legde de oorzaak en schuld van de sociale problematiek bij de Franse revolutie. Hij riep op om de gevolgen van de revolutie, waaronder individualisme en sociale ontwrichting, maar ook ontkerkelijking en secularisatie vallen, te bestrijden met als wapen de christelijke naastenliefde. In het licht van de stelling die eerder in dit hoofdstuk werd genoemd, is het dan ook interessant te bezien dat Kuipers rede niet louter een oproep tot sociale verbetering was, als ook een directe strijdkreet gekant tegen de goddeloze maatschappij en de oprukkende secularisering en ontkerkelijking. Daarnaast is het ook belangrijk op te merken dat Kuipers motieven voor het bijeenroepen van een Sociaal-Christelijk Congres niet zuiver ideologisch van aard waren. Pas nadat de dreigende situatie ontstond waarin de Antirevolutionaire Partij gesplitst kon worden besteedde Kuiper uitgebreide aandacht aan het arbeidersvraagstuk en ontstond het idee van een congres. De angst een groot deel van zijn politieke achterban te verliezen, was een belangrijke factor in zijn drijfveer om zich in het sociale debat te profileren. De daadkracht van Kuipers woorden was overigens ook gering: van alle sociale plannen die hij voorstelde is, ook tijdens zijn regeerperiode, bitter weinig terecht gekomen. Als Kuiper oprecht was geweest in zijn sociale standpunten, had hij naar alle waarschijnlijkheid meer moeite gedaan ze te verwezenlijken. Tevergeefs: de arbeiders hebben nooit zijn onvoorwaardelijke steun gehad. Kuipers hart lag bij de lagere middenklasse: zijn *kleine luyden*.

Talma, die bekend stond als ‘de rode dominee’, legde in een toespraak⁷³ gehouden bij een vergadering van Patrimonium in 1901, de noodzaak van het oprichten een specifiek protestants-christelijke vakcentrale uit. Hierin keerde hij zich specifiek tegen het socialisme en haar ‘neutrale’

1891. *De Ontwikkeling van het Christelijk-Sociale Denken en Handelen in Nederland 1891 – 1914* (Den Haag 1991) 121.

⁷¹ Langeveld ‘Protestantsche Christenen van Nederland – Vereenigt U!’, 121.

⁷² Ibidem, 140.

⁷³ A. S. Talma, ‘*De Roeping van de Afdelingen van Patrimonium Tegenover de Vakbeweging*’, zoals geciteerd in: J. M. Peet (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998) 105.

vakcentrales, omdat deze ‘gevaarlijk voor het geestelijk leven van den arbeider’ zouden zijn.⁷⁴ Voor Talma was het seculiere karakter van het socialisme de belangrijkste drijfveer een protestants-christelijke tegenhanger te organiseren. Hij ging zelfs zo ver, dat hij stelde dat het geestelijk en kerkelijk belang, namelijk ervoor zorgen dat de arbeiders bij hun geloof en kerk bleven, belangrijker was dan een oplossing te zoeken voor het arbeidersvraagstuk: “Konden wij dan ook niet anders dan, òf aan de socialistische vakbeweging meedoen, òf ons onthouden, dan zouden wij zeggen: Onthoudt u.”⁷⁵ Dergelijke redevoeringen tonen de aard van Talma’s motieven deel te nemen aan het sociaal debat: hij ziet in het seculiere socialisme een gevaar voor het geestelijk leven van de arbeider en de kerk, en wil om die reden zelf een religieuze tegenhanger creëren.

Eenzelfde defensieve houding is te ontdekken in de katholieke sociale beweging. De Twentse kapelaan Ariëns beseftte volgens Righthart, die een artikel schreef over katholiek-sociaal denken, goed dat het oprichten van katholieke werkliedenorganisaties een uitstekend wapen vormde tegen het oprukkende socialisme en de ontkerkelijking onder arbeiders.⁷⁶ Deze veronderstelling is niet moeilijk terug te vinden in de verscheidene bronnen die van Ariëns bestaan. In toespraken, brieven, artikelen en betogen benoemde Ariëns onvermoeibaar de strijd tegen het socialisme. Hij zag in zijn rooms-katholieke arbeidersverenigingen het wapen tegen het ongeloof en het socialisme:

“De eerste roeping der katholieke arbeidersvereniging is: de onverschrokken draagster te zijn van den schat des Geloofs, de trouwe apostel van Christus’ leer, de handhaafster van godsdienstzin en zedelijkheid bij de aan zoovele gevaren blootstaande arbeidende klasse.”⁷⁷

In het licht van dit onderzoek betekent deze zin een cruciale ommekeer in het beschouwen van de in de arbeidersbeweging zo succesvolle Ariëns: niet de verbetering van het lot van de arbeider beschouwde hij als primaire taak van de arbeidersvereniging, maar het beschermen van het geloof! Hij zag in het socialisme de gevaarlijkste vijand voor de katholieke kerk. Hierin sloot hij aan bij Talma. De overtuiging dat het socialisme secularisering en ongeloof te weeg kon brengen, was

⁷⁴ Talma, ‘De Roeping van de Afdelingen van Patrimonium Tegenover de Vakbeweging’, 105.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Righthart, ‘Rerum Novarum et Antiquarum’, 33.

⁷⁷ A. Ariëns, ‘De Roeping van de RK Arbeidersvereniging’: Toespraak bij de Plechtige Opening van het Gebouw van de RK Arbeidersvereniging te Haaksbergen, 24 juni 1894, zoals geciteerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 238.

niet ongegrond. Het waren socialisten die, met name onder invloed van Karl Marx – door wie religie werd omschreven als ‘*das Opium des Volkes*’ – in het geloof en de kerk een handlangers van de bourgeoisie zagen en dus als iets waartegen de revolutie zich moest keren.⁷⁸ Uit de bronnen van Ariëns wordt eveneens duidelijk dat Nederlandse socialisten zo nu en dan onwaarheden verkondigden over de gang van zaken in de katholieke kerk; zeer waarschijnlijk om bij arbeiders een gevoel van onvrede te veroorzaken. Het is daarom niet verwonderlijk dat Ariëns in vrijwel al zijn toespraken de arbeiders erop wees dat wat de socialisten zeiden onzin was, dat hun doctrines in de praktijk alleen maar onrust in de maatschappij zouden voortbrengen, geen einde konden maken aan het pauperisme en dat de ware oplossing voor het sociale probleem bij de christelijke, of liever, rooms-katholieke arbeidersverenigingen lag.

“Er heerscht in onze dagen een geweldige strijd, een strijd gedeeltelijk tegen God en godsdienst, gedeeltelijk tegen de maatschappelijke orde. Er hapert een heele boel aan de wereld [...] er moet hervorming komen – maar de hervorming, die de echte socialisten willen is een dwaasheid; Zij willen van de wereld een klooster maken of een kazerne, en om het zoover te brengen zullen zij niet terugdeinzen om van de wereld eerst een puinhoop te maken.”⁷⁹

Ook anderen katholieken vielen het socialisme aan. In *Rerum Novarum* besteedde Leo XIII negen paragrafen aan het disfunctioneren van de socialistische dogma's en bood hij tevens een alternatief: de katholieke sociale leer. Verschillende historici, waaronder de Britse McSweeney, noemen de belangrijkste beweegredenen van de paus zich te bemoeien met het sociale debat voortkwam uit de angst voor het gevaar dat het socialisme betekende.⁸⁰ Het socialisme was in de eerste plaats een gevaarlijke tegenstander van de verschillende conservatieve Europese regeringen die in nauw verband stonden met de katholieke kerk, en in de tweede plaats had het socialisme een dusdanige aantrekkingskracht op arbeiders, dat zij de kerk verlieten en overliepen naar het ‘rode kamp’. Naast deze overwegingen, kan worden ingebracht dat de intenties die de paus had met *Rerum Novarum* niet zuiver ideologisch van aard waren, omdat het geen op zichzelf staande encycliek was. Tijdens het pontificaat van Leo XIII werden in totaal zes encyclieken met een

⁷⁸ O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge 1975) 48 – 50, 71 – 74.

⁷⁹ A. Ariëns, ‘*Het Doel van de RK Arbeidersvereniging en de Oprichting van een RK Twentse Fabrieksarbeidersbond*’, *Toespraak voor de RK Arbeidersvereniging te Enschede, 9 november 1890*, zoals geciteerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 50.

⁸⁰ B. McSweeney, *Roman Catholicism: The Search for Relevance* (Oxford 1980) 66 – 75.

politieke strekking uitgevaardigd.⁸¹ Deze waren bedoeld om de katholieke sociale en maatschappelijke leer uiteen te zetten en tevens om de katholieke kerk weer zeggenschap te geven over de zaken die de moderne wereld aangingen.⁸² Het was een poging de kerk een modernere imago te geven, waardoor zij weer kon aansluiten bij het volk en minder kritiek hoefde te verduren. In die zin zou *Rerum Novarum* gezien kunnen worden als poging het volk weer aan de kerk te binden en tevens een aantrekkelijk alternatief voor het socialisme te ontwikkelen.

Schaepman week in zijn redevoering op geen enkel punt af van wat de paus zei in *Rerum Novarum*. Ook hij wees de plannen van het socialisme af en beschrijft ze als gedoemd te mislukken. De katholieke kerk bood volgens Schaepman een alternatieve oplossing voor de sociale kwestie die wél zou slagen en de arbeider meer bestaanszekerheid kon bieden.⁸³ En ook bij Schaepman blijft het de vraag hoe oprecht zijn interesse voor de sociale kwestie was. Zeker als hierbij de verslechterende relatie tussen Schaepman en Ariëns wordt betrokken. Terwijl Ariëns in Twente aanzienlijk werk leverde op het gebied van sociale betering, floot Schaepman hem constant terug: hij stond hem zeer kleine handelsruimte toe en zorgde er uiteindelijk voor dat Ariëns zich niet meer actief kon inzetten voor de arbeidersbeweging.⁸⁴

Betekent dit dat we de zuiverheid van de motieven achter de sociale profilering van de confessionele partijen in twijfel kunnen trekken en ze moeten reduceren tot simpele zieltjeswinnery? Het antwoord daarop is niet eenvoudig en zou enerzijds de vinger op de zere plek leggen en anderzijds de sociale ondernemingen van de confessionelen onderwaarderen. De minder aanzienlijke spelers in dit verhaal, zoals dominee Talma – die overigens later opklom binnen de ARP en minister werd – en kapelaan Ariëns, hadden weliswaar in hun handelen wellicht ook het kerkelijk belang voor ogen, maar ondersteunden toch veel arbeiders en stimuleerden hen in de emancipatiestrijd. Talma en Ariëns waren overigens wel het meest uitgesproken in het voeren van een strijd tegen het seculiere socialisme: in een groot aantal toespraken en artikelen benoemden zij letterlijk deze motivatie voor het deelnemen aan het sociaal debat. Zowel Talma als Ariëns zag het als primaire taak van de arbeidersbeweging het socialisme in de kiem te smoren. Hoewel deze motivatie zeker een rol heeft gespeeld, mag hun onvermoeibare inzet voor de arbeidersbeweging

⁸¹ Zwart, 'Gods Wil in Nederland', 30.

⁸² McSweeney, *Roman Catholicism*, 74 – 75.

⁸³ Schaepman, '*Rerum Novarum*', 57.

⁸⁴ De slechte relatie tussen Schaepman en Ariëns blijkt uit tal van brieven die Ariëns schreef naar bondgenoten; daaruit blijkt dat hij van Schaepman zelden toestemming voor handelingen kreeg. Brieven van Ariëns te vinden in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) xxxiv – xlvii, 275, 343, 387 – 388.

niet worden weggecijferd en neer worden gezet als louter kerkelijke propaganda. Talma voerde in zijn tijd als minister tal van sociale wetten door die wegens het ‘neutrale’ karakter van de overheid niet gezien kunnen worden als een poging tot zieltjeswinnerij voor de protestantse kerk.

Over de aanzienlijke spelers binnen de confessionele partijen – in Nederland spreken we hier over Schaepman en Kuyper , maar op internationaal niveau mag paus Leo XIII hier ook bij betrokken worden – moet echter een heel ander standpunt worden ingenomen. Op de vraag of hun motivatie deel te nemen aan het sociaal debat oprecht voortkwam uit een sociaal-ideologische drijfveer kan volmondig ‘nee’ worden geantwoord. Allen bemoeiden zij zich pas actief met de sociale kwestie toen het onderwerp werkelijk niet meer te negeren viel, de opkomst van het socialisme hun eigen belangen in gevaar brachten en zij het nut inzagen van zich uitspreken over de kwestie. Beide staatsmannen, Kuyper en Schaepman stelden bovendien hun persoonlijke politieke belang boven het belang van de arbeider.

Voor zowel de antirevolutionairen als de katholieken betekende de aanwassende aanhang van het socialisme in Nederland slecht nieuws: bij gebrek aan een sociaal beleid binnen de confessionele stromingen trokken arbeiders richting de socialisten. Het antikerkelijke en ongelovige karakter van het socialisme in Nederland zorgde ervoor dat de confessionele partijen vijandig tegenover de nieuwe ‘rode’ ideologie stonden. De enige oplossing was de strijd ermee aan te gaan: demoniseren, ontwapenen en een goed alternatief bieden. Of, zoals Ariëns het zo mooi verwoordde: “[Wij zullen] de deur hermetisch sluiten voor roode kameraden en de christelijke troepen onder de kruisvaan front doen maken tegenover den socialistischen vijand!”⁸⁵ En dat is precies wat zij deden.

⁸⁵ A. Ariëns, *‘De Vakverenigingen’, Lezing voor de RK Volksbond te Arnhem, 14 maart 1894*, zoals geciteerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 211-212.

Conclusie

De schrijnende gevolgen van de industriële revolutie en de erbarmelijke toestand waarin veel arbeiders en werklozen zich in de laatste kwart van de negentiende eeuw bevonden, zetten het sociale debat op de kaart. Door de politieke verdeeldheid en polarisatie die in dezelfde tijd ontstond, werd over de sociale kwestie vurig en zonder eensgezindheid beraadslaagd. Liberalen, socialisten, katholieken en antirevolutionairen, die op dat moment op het politieke toneel de hoofdrolspelers waren, hadden elk hun eigen visie op de sociale problematiek. In deze scriptie zijn aan de hand van diverse contemporaine bronnen de confessionele standpunten onderzocht en vergeleken.

Katholieken en antirevolutionairen konden het eens worden over het vertrekpunt van waaruit de sociale kwestie moest worden benaderd: dat was vanuit de christelijke levensleer. Beide partijen keerden zich daarom tegen het socialistische idee van een klassenstrijd, en predikten in plaats daarvan harmonie en samenwerking tussen de verschillende sociale standen. Slechts met samenwerking, voortkomend uit christelijke naastenliefde en barmhartigheid, kon het arbeidersvraagstuk worden opgelost. Dit uitgangspunt kon concreet worden gemaakt via verenigingen.

Hoe deze verenigingen zich moesten organiseren was tussen katholieken en antirevolutionairen echter nog wel een discussiepunt. Overigens was ook binnen beide geloofsgemeenschappen op dat gebied weinig eensgezindheid te bespeuren. Onder katholieken voorstond Schaepman specifieke standsorganisaties waaraan alleen arbeiders deelnamen, terwijl Ariëns daarnaast ook nog vakorganisaties met ook werkgevers erin wilde organiseren. Ook binnen het antirevolutionaire kamp bleef de organisatievorm van de verenigingen op verschillende vlakken een punt van discussie.

Een welhaast belangrijker conflicterend standpunt tussen de katholieken en antirevolutionairen ligt bij de toekenning van de rol van de staat in het oplossen van de sociale kwestie. Nederlandse katholieken, waaronder Schaepman, maakten geen bezwaar tegen het ingrijpen van de overheid in de economie, en zagen het als een belangrijk middel om de toestand van de arbeiders te verbeteren. Veel antirevolutionairen zagen dit echter heel anders. Een antirevolutionair beginsel, dat de 'sovereiniteit in eigen kring' benadrukt, verhinderde dat de staat kon ingrijpen in maatschappelijke kringen, waarvan de arbeid er één was. Dit betekende dat de rol van de overheid beperkt werd tot handhaver van het recht, en dat zij zich zo minimaal mogelijk moest bemoeien

met de kwestie. Hierdoor verminderde de daadkracht van de antirevolutionaire partij om de sociale kwestie op te lossen behoorlijk. Kuyper en zijn aanhangers konden niet veel meer dan proberen mensen te inspireren volgens christelijke samenlevingsregels te handelen. Om die reden waren er antirevolutionairen, zoals Talma, die een andere koers gingen varen om zo wél daadwerkelijke stappen te zetten in de richting van betere bestaanszekerheid van arbeiders en werklozen.

Tevens zijn in deze scriptie motieven voor deelname aan het sociale debat en het inzetten voor het lot van de arbeiders besproken. Er bestaat onder historici een vermoeden dat deze motieven niet zuiver ideologisch van aard waren en dit vermoeden kan worden bevestigd. Confessionelen zagen in de opkomst van het socialisme een seculariserende en voor de kerk gevaarlijke factor. Het socialisme was een arbeidersbeweging met een antireligieus en antiklerikaal karakter, waardoor onder de confessionelen de angst ontstond dat de beweging de arbeiders zou verwijderen van hun kerk.

Voor Talma en Ariëns, die dichter bij het volk stonden dan bijvoorbeeld Kuyper, Schaepman of Paus Leo XIII, zagen in hun inzet voor de arbeidersbeweging een belangrijke taak weggelegd om het gevaar van het ongelovige socialisme af te wenden. Keer op keer wijzen zij hun aanhorders in toespraken op het feit dat de belangrijkste taak van de christelijke arbeidersbeweging is om het ongeloof dat de socialisten verspreiden, te bestrijden. Maar ook Kuyper, Schaepman en de Paus keren zich van het socialisme af en verkondigden dat de ideologie gebaseerd was op beginselen die het leven van de arbeider nooit zouden kunnen verbeteren. De confessionele profilering in het debat rond de sociale kwestie mag daarom ook gezien worden als een poging het tij te keren en de secularisering ten gevolge van het opkomende socialisme stop te zetten. Het antwoord dat Ariëns verlangde toen hij de vraag “Wie zal de Apostel zijn, die de leer van Christus handhaaft in onze bevolking, die Christus verdedigt tegen de aanvallen van het ongeloovige socialisme?” opwierp, was *de christelijke arbeidersbeweging*. Daarin lag zijn hoop de christelijke maatschappij te kunnen behouden.

Het antwoord op de problematiek van de sociale kwestie lag in de leer van het Christendom, zoals ook Schaepman zo mooi verwoordde in het citaat waarmee dit essay opende. ‘Loonwet en christenrecht’, de lotsverbetering van de arbeider en naastenliefde kwamen samen in de leer van Jezus Christus. En juist om die reden, beaamden zowel katholieken als antirevolutionairen, vanwege het *nut* en de *noodzaak* van het behoud van christelijke normen en waarden en een christelijk samenlevingsverband, moesten zij de strijd tegen het ongeloof, de secularisering en het socialisme met vurige passie aangaan.

Geraadpleegde bronnen

Ariëns, A., *De Toekomst van de Onlangs Opgerichte RK Arbeidersvereniging, Toespraak Voor de Eerste Vergadering van de RK Arbeidersvereniging te Enschede, 8 december 1889*, zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 17 – 19.

Ariëns, A., *'Het Doel van de RK Arbeidersvereniging en de Oprichting van een RK Twentse Fabrieksarbeidersbond'*, *Toespraak voor de RK Arbeidersvereniging te Enschede, 9 november 1890*, zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 47 – 52.

Ariëns, A. *'De Oprichting van een RK Werkliedenvereniging'*, *Toespraak in de Sint Lebenuïnuskerk te Deventer, 6 september 1891, ter gelegenheid van de oprichting van een RK Werkliedenvereniging*, zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 77 – 78.

Ariëns, A. *'Wat Wil Onze R. K. Werkliedenvereniging?'* in: *De Katholieke Werkman* 9 en 10 (1893), zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 187 – 193.

Ariëns, A., *'De Vakverenigingen'*, *Lezing voor de RK Volksbond te Arnhem, 14 maart 1894*, zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 211 – 223.

Ariëns, A., *'De Roeping van de RK Arbeidersvereniging'*: *Toespraak bij de Plechtige Opening van het Gebouw van de RK Arbeidersvereniging te Haaksbergen, 24 juni 1894*, zoals gepubliceerd in: J. Roes, *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982) 238 – 243.

Kuyper, A., *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie: Rede bij de Opening van het Sociaal Congres, op 9 November 1891 Gehouden*, zoals geciteerd in: J. M. Peet (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998) 68 - 84.

'Conclusiën van het Congres', *Proces-Verbaal van het Sociaal Congres, Gehouden te Amsterdam den 9, 10, 11, 12 November 1891* (Amsterdam 1892), zoals geciteerd in: J. M. Peet (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998) 85 – 91.

Leo XIII, *Encycliek Rerum Novarum* (15 mei 1891, online versie 30 augustus 2013), <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651> (15 mei 2014).

Schaepman, H. M. A. J., 'Rerum Novarum'. *Rede Over de Jongste Encycliek van Z. H. Paus Leo XIII*, zoals gepubliceerd in: C. A. Smal en E. G. A. M. van Beers (ed.), *De Sociale Kwestie: Rerum Novarum. Een Verkenning in Verleden en Toekomst* (Kampen 1991), 55 – 71.

Talma, A. S., 'De Roeping van de Afdeelingen van Patrimonium Tegenover de Vakbeweging', zoals geciteerd in: J. M. Peet (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998), 103 – 106.

Von Ketteler, W. E., *Het Vraagstuk der Arbeiders en het Christendom* (Leiden 1865).

Literatuur

Aerts, R., H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde, *Land Van Kleine Gebaren: een Politieke Geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Nijmegen 1999).

Boschloo, H., *De Productiemaatschappij: Liberalisme, Economische Wetenschap en het Vraagstuk Der Armoede in Nederland 1800 – 1875* (Hilversum 1989).

Chadwick, O., *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge 1975).

De Haan, I., *Het Beginsel van Leven en Wasdom: de Constitutie van de Nederlandse Politiek in de Negentiende Eeuw* (Amsterdam 2003).

De Hoop, L. en A. Bornebroek, *De Rode Dominee: A. S. Talma* (Amsterdam 2010).

De Rooy, P., *Republiek van Rivaliteiten: Nederland Sinds 1813* (Amsterdam 2010).

Gribbling, J. P., 'Katholieke Sociale Actie in Europa en in Nederland (II)', *Politiek Perspectief* 6 (1975), 12 – 38.

Langeveld, H. J., 'Protestantsche Christenen van Nederland, Vereenigt U – Althans Wat de Sociale Nooden Betreft' in: G. J. Schutte (ed.), *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig: Honderd Jaar na Rerum Novarum en Christelijk Sociaal Congres 1891. De Ontwikkeling van het Christelijk-Sociale Denken en Handelen in Nederland 1891 – 1914* (Den Haag 1991), 103 – 141.

McSweeney, B., *Roman Catholicism: The Search for Relevance* (Oxford 1980).

Minderaa, J. T., 'Talma, Aritius Sybrandus (1864-1916)' (versie 12 november 2013) in Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://resources.huysens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/talma> (28 mei 2014)

Peet, J. M. (ed.), *Honderd Jaar Sociaal: Teksten uit Honderd Jaar Sociale Beweging en Sociaal Denken in Nederland* (Den Haag 1998).

Rigthart, J. A., 'Rerum Novarum et Antiquarum' in: G. J. Schutte, *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig: Honderd Jaar na Rerum Novarum en Christelijk Sociaal Congres 1891. De Ontwikkeling van het Christelijk-Sociale Denken en Handelen in Nederland 1891 – 1914* (Den Haag 1991) 33 – 42.

Roebroek, J. M. en M. Hertogh, *'De Beschavende Invloed Des Tijds': Twee Eeuwen Sociale Politiek, Verzorgingsstaat en Sociale Zekerheid in Nederland* (Den Haag 1998).

Roes, J., *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, Brieven en Artikelen van Alphons Ariëns 1887 – 1901* (Baarn 1982).

Schutte, G. J., 'Arbeid, die Geen Brood Geeft; en de Ziel Verstikt in Smook: Achtergronden en Voorgeschiedenis van 1891' in: G. J. Schutte (ed.), *Een Arbeider is Zijn Loon Waardig: Honderd Jaar na Rerum Novarum en Christelijk Sociaal Congres 1891. De Ontwikkeling van het Christelijk-Sociale Denken en Handelen in Nederland 1891 – 1914* (Den Haag 1991) 10 – 32.

Van der Valk, L., "'De Overheid Helpe den Arbeid aan Recht': het Sociaal Beleid van het Kabinet-Kuyper' in: D. Th. Kuiper en G. J. Schutte (ed.), *Het Kabinet-Kuyper 1901 – 1905* (Zoetermeer 2001) 208 – 235.

Van Loo, L. F., *'Den Arme Gegeven': een Beschrijving van Armoede, Armenzorg en Sociale Zekerheid in Nederland 1784 – 1965* (Amsterdam 1981).

Weijers, P., *De Factor Arbeid in de Katholieke Sociale Leer*, publicatie onder redactie van het Centrum voor de Sociale Leer van de Kerk (versie 2012), www.cslk.nl/index.php?p=clskdocs (24 mei 2014)

Zwart, R. S., *'Gods Wil in Nederland': Christelijke Ideologieën en de Vorming van het CDA (1880 – 1980)* (Kampen 1996).